

Jakub Sroka <https://orcid.org/0000-0002-0403-3681>

Uniwersytet Łódzki

e-mail: jakub.sroka@filologia.uni.lodz.pl

O nazwach narzędzi tortur na podstawie wspomnień obozowych byłych więźniów obozu koncentracyjnego na Majdanku

On the names of torture instruments based on the camp memories of former prisoners of the Majdanek concentration camp

Streszczenie

Cel artykułu stanowią prezentacja i analiza formalno-genetyczna jednostek językowych używanych przez byłych więźniów obozu koncentracyjnego na Majdanku, odnoszących się do szeroko rozumianych narzędzi tortur. Analizie poddano 15 jednostek, wśród których wyróżniono zapożyczenia z języka niemieckiego, neologizmy słowotwórcze powstałe na podstawach pochodzących z języka niemieckiego, neologizmy znaczeniowe (neosemantyzmy) powstałe na zasadzie metafory lub konkretyzacji znaczenia oraz neologizmy frazeologiczne – wyrażenia. W języku używanym przez więźniów Majdanka wyrażała się rzeczywistość tego obozu koncentracyjnego.

Słowa kluczowe: językoznawstwo, lagerszpracha, mowa obozowa, Majdanek

Abstract

The aim of the article is to present and formally analyze the language units used by former prisoners of the Majdanek concentration camp referring to broadly understood torture instruments. The analysis included 15 units, among which borrowings from German, word-formation neologisms created on the basis of German, semantic neologisms (neosemantisms) created on the basis of metaphor or concretization of meaning, and

phraseological neologisms – expressions. The reality of this concentration camp was expressed in the language used by the prisoners of Majdanek.

Keywords: linguistics, Lagersprache, concentration camp speech, Majdanek

Cel niniejszego artykułu stanowią prezentacja oraz analiza jednostek językowych nazywających rozmaite narzędzia tortur w obozie koncentracyjnym na Majdanku. Jednostki te zostały wyekscerpowane z tekstów wspomnień obozowych osób, którym udało się przeżyć pobyt w tym lagrze.

Tematyka obozów koncentracyjnych, a szczególnie języka używanego przez osoby tam więzione, jeszcze przez wiele lat po wojnie oficjalnie pozostawała poza zainteresowaniem badaczy, ponieważ ówczesna sytuacja polityczna w Europie (szczególnie sojusz Polski z ZSRR) nie pozwalała na swobodne prowadzenie badań w tym zakresie. Rosjanie (podobnie jak Niemcy) tworzyli obozy koncentracyjne (łagry sowieckie) w okresie II wojny światowej, więc aby nie godzić we wspomniany już sojusz, dbano o to, by ten temat „nie wypływał na powierzchnię” (Wesołowska, 2002: 410–416; Sonczyk, 1973: 4–16). Łagry i łagry częściej stawały się przedmiotem badań pod koniec XX wieku i były analizowane przeważnie pod kątem historycznym czy socjologicznym. Z punktu widzenia językoznawstwa, nie licząc opublikowanej w 1947 roku pracy Władysława Kuraszkiewicza pt. *Język polski w obozie koncentracyjnym*, dopiero na przełomie XX i XXI wieku powstały nieliczne prace poświęcone mowie obozowej, lecz dotyczą one głównie obozu Auschwitz. Językowi używanemu na Majdanku został poświęcony krótki, siedmiostronicowy artykuł autorstwa Józefa Kościa pt. *Uwagi o języku więźniów obozu koncentracyjnego na Majdanku* opublikowany w 1980 roku (Kość, 1980). Językoznawcy, tacy jak Danuta Wesołowska czy Jarosław Pacuła, zwracają uwagę w swoich publikacjach na potrzebę prowadzenia i rozwijania badań w tym zakresie (Wesołowska, 1996; 2002; Pacuła, 2010).

Osoby osadzone w lagrach tworzyły swego rodzaju zamknięte i hermetyczne społeczności, które posługiwały się wytworzoną przez siebie odmianą języka, nazywaną lagerszprachą (Kuraszkiewicz, 1947: 46). Źródłem tej nazwy jest niemieckojęzyczny termin *Lagersprache* ‘mowa obozowa’ (Kość, 1980: 288). Więźniowie Majdanka (jak i innych obozów) po przyjęciu do lagru zmuszeni byli nauczyć się podstawowych pojęć w języku niemieckim – musieli znać swój numer obozowy oraz rozumieć komendy, co pozwalało na funkcjonowanie w sytuacjach oficjalnych, tj. w kontakcie z władzami obozowymi. Z czasem przyswajali oni także inne elementy mowy obozowej, czyli jednostki nazywające realia lagru, takie jak osoby, budynki, przestrzenie, ubrania czy narzędzia tortur. Lagerszprache jest różnorodna – zawiera zarówno elementy pochodzące z różnych odmian językowych (na przykład z socjolektu przestępczego), jak i z różnych języków (głównie niemieckiego i polskiego). Słownictwo obozowe z punktu genetycznego tworzyły głównie zapożyczenia (zaadaptowane w różnym stopniu przez polszczyznę), neologizmy strukturalne (słownikowe i frazeologiczne) oraz znaczeniowe (neosemantyzmy) powstałe na gruncie języka polskiego (Kość, 1980: 289).

Obóz koncentracyjny KL Lublin (zwany także Majdankiem) stanowił jeden z nazistowskich obozów koncentracyjnych (lagrów) funkcjonujących w okresie II wojny światowej. Działał w latach 1941–1944. Liczby ofiar Majdanka nie można dokładnie określić – szacuje się, że życie straciło w nim od 80 do nawet 360 tysięcy osób (Kranz, 2007: 7–10; Wiśnioch, 2018: 5–6).

W języku używanym przez osoby przebywające na Majdanku niewątpliwie wyrażała się rzeczywistość, która panowała w tym lagrze. Nieodłącznym jej elementem były tortury i kary wymierzane więźniom przy pomocy rozmaitych narzędzi. Każdy Niemiec nosił przy sobie przedmioty, którymi mógł uderzyć osadzonego lub skatować go na śmierć. Miało to istotne znaczenie z perspektywy konieczności utrzymania porządku w lagrze, pokazania wyższości (a także nieprzewidywalności) władz (SS-manów) oraz nieustannego oddziaływania na psychikę więźniów. Doczekanie następnego dnia w lagrze często zależało od humoru SS-manów. Czasami okazywali oni swoją łaskawość i nie wymierzali tak surowych kar. Rzadko jednak było to podyktowane poczuciem człowieczeństwa i chęcią pokazania „ludzkiej twarzy” przez SS-mana. Stanowiło to raczej przemyślany zabieg, mający na celu uzmysłowienie więźniom, że władze obozowe mają całkowitą kontrolę nad ich życiem. Wymierzanie kar najczęściej było swego rodzaju przedstawieniem przeprowadzanym przez Niemców na oczach „publiczności” złożonej z więźniów. Znęcano się nad winowajcą, wybieranym nierzadko w drodze przypadku, i torturowano go za pomocą (lub przy pomocy) rozmaitych przedmiotów – ciężkich i twardych pałek oraz narzędzi do nich podobnych, mebli, wszelkiego rodzaju instalacji, a także wykorzystując przedmioty lub budowle mające zupełnie inne przeznaczenie, na przykład basen przeciwpożarowy. Obowiązkiem współwięźniów było oglądanie tych scen. Miało to swój konkretny cel, jakim było zmuszenie osadzonych do bezwzględного posłuszeństwa poprzez pokazanie im, jaka kara może ich spotkać za każde, nawet najmniejsze przewinienie (Murawska, 1991: 161–164).

Materiał prezentowany w niniejszym artykule pochodzi ze wspomnień obozowych autorstwa osób, którym udało się przeżyć pobyt na Majdanku. Bazę materiałową stanowią źródła zarówno w formie pisanej, jak i mówionej (nagrania audio, wideo), zarówno publikowane, jak i niepublikowane (pochodzące z Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku). Istotnym kryterium w doborze źródeł było to, aby pochodziły one (zostały spisane lub nagrane) z okresu możliwie najbliższego II wojnie światowej. Najstarsze materiały pochodzą z roku 1944 w przypadku tekstów pisanych, w przypadku nagrań audio – z roku 1977. Ponadto pod uwagę brane były wyłącznie teksty autorstwa Polaków (spisane lub nagrane po polsku), a także to, że obóz na Majdanku miał stanowić jedyny lub jeden z głównych obozów, w którym przebywał autor analizowanych wspomnień.

Autor niniejszego artykułu, posługując się metodą filologiczną, wyekscerpował z analizowanych tekstów materiał językowy, w którym rozpoznał 15 jednostek językowych nazywających narzędzia tortur w obozie – przedmioty, instalacje, budowle. Jednostki te zaprezentowane zostaną jako hasła (pogrubioną czcionką) z definicją (skonstruowaną przez autora wspomnień na podstawie treści wspomnień, słowników lub opracowań naukowych), z informacją dotyczącą notowania przez różne słowniki lub opracowania (metoda słownikowa), z potwierdzeniem notowania w kontekstach (cytatami), a także

z informacją o pochodzeniu wyrazu w przypadku zapożyczeń. W celu ustalenia znaczeń jednostek lub potwierdzenia notowania ich przez słowniki zweryfikowano ich obecność w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (SJPD) (który ma największą wartość, ponieważ pochodzi z czasów najbliższych II wojnie światowej), *Współczesnym słowniku frazeologicznym* Piotra Flicińskiego (WSPSF), *Korpusie Języka Polskiego PWN*, internetowym *Słowniku języka polskiego PWN* (SJP PWN), *Słowniczku wyrażeń obozowych* (SWO) zamieszczonym na stronie *KL Lublin 1941–1944*, a także w internetowym *Minisłowniku pojęć z historii Auschwitz* (SPA) znajdującym się na stronie *Muzeum Pamięci i Muzeum Auschwitz-Birkenau*. Notowanie jednostek zostało zweryfikowane również w opracowaniach naukowych poświęconych językowi okresu II wojny światowej – w artykule *Uwagi o języku więźniów obozu koncentracyjnego na Majdanku* Józefa Kościa (KO), w opracowaniu *Język polski w obozie koncentracyjnym* Władysława Kuraszkiwicza (KU), opracowaniu *Słowa z piekiel rodem. Lagerszpracha* Danuty Wesołowskiej (WES), w publikacji *Auschwitz – słowa i milczenie. Studium leksykalno-semantyczne* Jarosława Pacuły (w *Rejestrze jednostek słownikowych*) (PAC), a także w publikacji pt. *Słowa niewinne* Nachmana Blumentala (SN). Zapożyczenia obecne w materiale zostały zweryfikowane w internetowym słowniku języka niemieckiego *Das neue deutsche Wörterbuch* Theodora Matthiasa (DWDS), w internetowym słowniku i korpusie języka niemieckiego *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache (Der deutsche Wortschatz von 1600 bis heute)*, w tłumaczu PWN *Translatica* (TR PWN) oraz w słowniku niemiecko-polskim *DEPL.PL* (DEPL).

Jednostki zostaną zaprezentowane w grupach utworzonych pod kątem analizy formalno-genetycznej słownictwa. Jako pierwsze omówione zostaną zapożyczenia, następnie neologizmy słowotwórcze, znaczeniowe (neosemantyzmy) oraz neologizmy frazeologiczne.

Zapożyczenia z języka niemieckiego

Zapożyczenia obecne w słownictwie więźniów Majdanka pochodzą w przeważającej mierze z języka niemieckiego, a w przypadku tych prezentowanych w artykule – wyłącznie z języka niemieckiego i stanowią pożyczki ustne – w lagrze osadzeni na ogół nie mieli okazji spotkać się z wariantami graficznymi zapożyczanych leksemów. Poniższe dwa leksemy oznaczają ten sam desygnat – specjalny blat, na którym katowano więźniów: **bock** ‘blat z podnóżkiem, na którym wymierzano kary, przyrząd, na którym bito więźnia’ (def. za JZ 73; SN, SWO, KU, WES notuje; PAC notuje w postaci *bok* ‘koziół’; SJPD, SJP PWN, SPA nie notują):

Esesman wezwał mnie do siebie, kazał przynieść z bloku „bock”, czyli taki stół albo koziół do bicia, z jednej strony niższy, z drugiej wyższy. Z tej niższej strony za poprzeczkę wkładało się nogi, trzeba było położyć się na blacie, a za wyciągnięte ręce przytrzymywał więźnia blokowy lub kapo (JZ 73).

Po otrzymaniu 25 batów wstałem [...], a ten [eserman – uzup. JS] z kolei kazał [...] blokowemu Mellerowi, położyć się na „bock” (JZ 73).

[niem. *der Bock* ‘koziół’ (PAC, SN, DWDS)].

box ‘blat z podnóżkiem, na którym wymierzano kary, przyrząd, na którym bito więźnia’ (def. JS oraz za SWO; SWO notuje, PAC, KU, WES notuje w postaci *bok*; SJP, SJP PWN, SPA, KO nie notują):

Te ostatnie [kary – uzup. JS] wykonywane były na tak zwanym „boxie”, nazywanym przez nas również „fortepianem” (CS 48). Wszyscy skazani zostaliśmy na karę chłosty na „boxie”, po dwadzieścia pięć batów. [...] Do bicia więźniów [...] służył [...] specjalnie przygotowany stół – „box”, nazywany przez nas również „fortepianem”. [...] Wyższe nogi „boxu” połączone były nad ziemią wąską, przybitą gwoździami deseczką. Skazany na chłostę, więzień stawał przy wyższym brzegu „boxu”, wkładał nogi za deseczkę i w momencie gdy tracił równowagę, chwycił go asystujący kapo i kładł na „boxie” głowę w dół, zaś drugi [...] przyciągał delikwenta do niższego brzegu (CS 70).

[niem. *die Box* ‘pułdo, skrzynka’ (DWDS, TR PWN)].

Bock/box służył do spektakularnego wymierzania kar. Więzień stał na specjalnym podnóżku, a ciało miał położone na blacie. Niemcy bili go ostrymi lub twardymi narzędziami po plecach, pośladkach czy nogach. Tego typu karę mogło zakończyć dwudzieste piąte uderzenie (popularna liczba ciosów wymierzanych w obozie), utrata przytomności lub śmierć więźnia. W dwóch ostatnich przypadkach nierzadko Niemcy wyznaczali kolejną, przypadkową, niewinną osobę, aby tylko „zrealizować” na kimś dwadzieścia pięć uderzeń. W zebranych materiale pojawiły się także inne określenia tego desygnatu – zostały one zaprezentowane w grupie neosemantyzmów. Warto również zwrócić uwagę, że przytoczone cytaty wskazują na to, iż leksem *box* został lepiej przyswojony do polszczyzny niż *bock*, ponieważ był on odmieniany przez przypadki, podczas gdy *bock* pozostawał nieodmienny.

Neologizmy słowotwórcze

W zgromadzonym materiale rozpoznano również neologizmy słowotwórcze. Należy koniecznie zaznaczyć, że zostały one utworzone na niemieckojęzycznych podstawach.

Pierwszy leksem, *cyklon*, stanowi przykład neologizmu powstałego poprzez elipsę części nazwy. *Cyklon B* (w oryginale *Zyklon B*) to nazwa handlowa insektycydu, który był produkowany w Niemczech, a w okresie II wojny światowej służył przede wszystkim do masowego gazowania ludzi w komorach gazowych. Więźniowie używali zarówno pełnej nazwy tego gazu, jak i nazwy skróconej:

cyklon (← *cyklon B*) ‘gaz, za pomocą którego uśmiercano ludzi w komorach gazowych’ [niem. *das Zyklon* ‘cyklon, środek gazowy (...) do zwalczania szkodników’ (DWDS, TR PWN)¹] (def. JS oraz za SPA; SPA, SWO notują w postaci *Cyklon B*; SJP, WSJP notują w postaci *cyklon* w znaczeniu obozowym oraz w innych znaczeniach; SJP PWN notuje wyłącznie w innych znaczeniach; PAC, KO nie notują):

A trzecia grupa to była tak zwana gazkomora, tam się gazowało wszystkie ciuchy [...] cyklonem, oczywiście. Jak ciuchy były już zapakowane [...] ten gaz otwierali. [...] Gazkomora dla ludzi była gdzie indziej (RS 15:40).

¹ Słowniki nie notują pełnej nazwy handlowej w postaci *Zyklon B*.

Potwierdzenie używania przez więźniów także oficjalnej nazwy tego gazu obrazuje poniższy cytat:

Do moich obowiązków należało [...] „gazowanie” komory gazem „Cyklon B”, stąd koledzy nazywali mnie „gasmeistrem” (CS 93).

Kolejny neologizm słowotwórczy także powstał na obcojęzycznej podstawie i odnosi się do miejsca, w którym masowo mordowano więźniów, czyli do komory gazowej. Utworzony został poprzez adaptację morfologiczną leksemu niemieckojęzycznego – dodanie do niego morfemu *-a*:

gazkamera (← *Gaskammer*) ‘komora gazowa’ [niem. *die Gaskammer* ‘komora gazowa’ (DWDS)] (def. za SWO; SWO notuje w znaczeniu ‘komora gazowa – betonowe, szczelne pomieszczenie służące do uśmiercania ludzi cyklonem B lub tlenkiem węgla. Cyklon B wrzucano do komory poprzez otwory w suficie, zaś tlenek węgla wpuszczany był przez rury przytwierdzone do ścian komory’; PAC notuje w postaci *gazkomora*; SPA, SJPD, SJP PWN, WES, KU, KO nie notują):

Czy normalny człowiek z wolności mógłby spokojnie jeść kolację lub cieszyć się z otrzymanej paczki w chwili, gdy tuż koło niego odbywa się „selekcja” – przygotowanie „kontyngentu” ludzkiego do „gazkamery”, albo śmiać się z jakiegoś dowcipu... (KT 72).

Widziałam drzwi od gazkamery, żelazne takie, uchylone (HOs 30:20).

[...] przewoziliśmy z pola V do gazkamery (gazowni), która była obok łaźni (KC 59).

Na Majdanku każdy dzień nie jest pewny i te warunki, i ta gazkamera... (AG 35:42).

Warto nadmienić, że powyższy przykład jest jednocześnie niemieckojęzycznym zrostem (*das Gas* ‘gaz’ + *die Kammer* ‘izba, pomieszczenie’).

Choć leksemy będące neologizmami słowotwórczymi nie stanowią znacznej części zgromadzonego materiału, dostarczają kilku ważnych informacji dotyczących sposobu tworzenia nazw w obozie. Jak już wspomniano, neologizmy słowotwórcze najczęściej tworzone były od podstaw obcojęzycznych, ponieważ język niemiecki zdecydowanie dominował w obozie. W prezentowanym materiale neologizmy powstały poprzez elipsę części nazwy (*cyklon*) oraz adaptację morfologiczną (*gazkamera*).

Neologizmy znaczeniowe (neosemantyzy)

Liczną grupę jednostek w prezentowanym materiale stanowią neosemantyzy. Odnoszą się one zarówno do przedmiotów, narzędzi tortur, jak i budowli obecnych na terenie obozu. W przypadku jednostek należących do tej grupy dodatkowo podane zostały: znaczenie prymarne każdej jednostki znane polszczyźnie ogólnej oraz informacja o motywacji semantycznej i mechanizmie przeniesienia znaczenia.

Pierwsze dwa przykłady oznaczają basen przeciwpożarowy. Choć zaprojektowany był on w zupełnie innych celach, Niemcy często wykorzystywali ten obiekt do znęcania się

nad więźniami. Fakt, że była w nim woda (nierzadko bardzo brudna), skłaniał nazistów do prowadzenia różnych eksperymentów na osadzonych – zanurzali oni więźniów określoną liczbę razy, na daną głębokość lub na określony czas i sprawdzali, czy dana osoba jest w stanie to wytrzymać. Najczęściej takie sytuacje kończyły się śmiercią osadzonego, którego ciało miało unosić się na powierzchni jeszcze przez długi czas i stanowić ostrzeżenie dla innych. Poniżej zamieszczone zostały przykłady tych jednostek:

basen ‘zbiornik z wodą, w którym często topiono więźniów’ (def. JS; SWO, SPA, PAC, KU, WES, KO nie notują; SJPD, SJP PWN notują w znaczeniu ‘sztuczny zbiornik na wodę, zwykle do celów rekreacyjnych’). Znaczenie prymarne: ‘sztuczny zbiornik na wodę, zwykle do celów rekreacyjnych lub przeciwpożarowych’ (SJPD), motywacja semantyczna: podobieństwo w wyglądzie i przeznaczeniu desygnatu – było to miejsce z wodą stworzone w celach przeciwpożarowych, lecz w rzeczywistości tej funkcji nigdy nie pełniło, w realiach obozowych pod przymusem Niemców w zbiorniku tym przebywali także ludzie, których następnie topiono; mechanizm przeniesienia znaczenia: metafora:

[...] ludzie zmuszeni byli pić wodę z basenu przeciwpożarowego – „fontanny”, mimo surowego zakazu (JKu 6).

Przy tym hydrancie był taki basen, no i tam się gościa po jakichś porcjach tych batów topiło, żeby otrzeźwiać, no i dawaj z powrotem na ten fortepian [...] (TC 14:05).

fontanna ‘zbiornik z wodą, w którym często topiono więźniów’ (def. JS; SWO, SPA, PAC, SN, WES, KO, KU nie notują; SJPD, SJP PWN notują w znaczeniu ‘słup wody bijącej w górę ze specjalnie zbudowanego zbiornika’). Znaczenie prymarne: ‘urządzenie, z którego tryska woda doprowadzona pod ciśnieniem’ (SJPD), motywacja semantyczna: asocjacje wizualne, w obu desygnatach znajdowała się woda; mechanizm przeniesienia znaczenia: metafora:

[...] ludzie zmuszeni byli pić wodę z basenu przeciwpożarowego – „fontanny”, mimo surowego zakazu (JKu 6).

Kolejne dwa przykłady odnoszą się do charakterystycznego blatu z podnóżkiem, na którym katowano więźnia – bito go po plecach, pośladkach czy po głowie aż do utraty przez niego przytomności lub do jego śmierci:

fortepian ‘blat z podnóżkiem, na którym wymierzano kary, przyrząd, na którym bito więźnia’ (def. JS; SWO, KO notuje; SJPD, SJP PWN, WSJP notują w znaczeniu ‘instrument strunowo-klawiszowy’, ‘przeszkoda na wyścigach kawalerskich’, SPA, PAC nie notują). Znaczenie prymarne: ‘instrument strunowo-klawiszowy, z którego grający na nim wydobywa tony za pomocą nacisku na klawisze [...]’ (SJPD), motywacja semantyczna: asocjacje wizualne, przyrząd do wymierzania kar swoim wyglądem przypominał fortepian, szczególnie za sprawą blatu kojarzącego się z kłapą fortepianu; mechanizm przeniesienia znaczenia: metafora:

Tu taki był, taki fortepian zwany, to wszyscy też pewnie wiedzą, na którym wymierzano kary (TC 13:55).

Te ostatnie [kary – uzup. JS] wykonywane były na tak zwanym „boxie”, nazywanym przez nas również „fortepianem” (CS 48). Wszyscy skazani zostaliśmy na karę chłosty na „boxie”, po dwadzieścia pięć batów. [...] Do bicia więźniów [...] służył [...] specjalnie przygotowany stół – „box”, nazywany przez nas również „fortepianem”. [...] Wyższe nogi „boxu” połączone były nad ziemią wąską, przybitą gwoździami deseczką. Skazany na chłostę, więzień stawał przy wyższym brzegu „boxu”, wkładał nogi za deseczkę i w momencie gdy tracił równowagę, chwycił go asystujący kapo i kładł na „boxie” głowę w dół, zaś drugi [...] przyciągał delikwenta do niższego brzegu (CS 70).

[...] dostawał na fortepianie wypłatę na wieczór. Fortepian to był taki specjalny przyrząd do bicia, który przeżył nogi, prawda, przechylone było ciało w przód, esman trzymał za głowę, a drugi esman bił pejcem... (MMG 10:50).

koza ‘stołek, na którym wymierzano kary’ (def. za AG; SJPD, SJP PWN notują w innych znaczeniach; SPA, SWO, PAC, KO, KU nie notują). Znaczenie prymarne: ‘zwierzę hodowlane o krótkiej sierści, charakterystycznej brodzie, wygiętych do tyłu rogach i nogach zakończonych kopytami’ (SJP PWN), motywacja semantyczna: asocjacje wizualne – blat, na którym wymierzano kary, przypominał zwierzę mające nogi (kozę) lub przyrząd gimnastyczny o tej samej nazwie, przez który się przeskakuje; mechanizm przeniesienia znaczenia: metafora:

Zresztą do dziś jest na Majdanku ta koza – stołek, na którym wymierzano te kary (AG 23:15).

Inny neosemantyzm, odnoszący się z kolei do pomieszczenia, w którym zabijano ludzi gazem, stanowi *gazownia*. Jednostka ta w obozie koncentracyjnym zyskała nowe znaczenie:

gazownia ‘komora gazowa’ (def. za JB; SJPD, SJP PWN notują w znaczeniu ‘zakład przemysłowy wytwarzający gaz świetlny, gaz węglowy’; SWO, PAC, SPA, WES, KU, KO nie notują). Znaczenie prymarne: ‘zakład przemysłowy wytwarzający gaz świetlny i opałowy’ (SJPD), motywacja semantyczna: związek obu desygnatów z gazem, również jako miejscem, w którym może rozprzestrzeniać się gaz; mechanizm przeniesienia znaczenia: metafora:

Przewieźli wszystkich do gazowni, tam napchali... i rano idziemy do pracy [...], i te zagazowane trupy... ani jeden się nie przewrócił, [...] to to widziałem na swoje oczy (JB 16:30).

Prezentowane niżej jednostki uznane zostały w tym artykule za neosemantyzy, choć miały w polszczyźnie ogólnej i w lagrze na Majdanku bardzo zbliżone znaczenia. Były one jednak tak charakterystyczne dla mowy obozowej, że nie mogły zostać w żaden sposób pominięte. W znaczeniu tych jednostek wyraźnie obecny jest pierwiastek obozowy. Mechanizmem przeniesienia znaczenia w tych jednostkach była konkretyzacja znaczenia. Trzy kolejne przykłady ilustrują nazwy przyrządów do bicia – pałek, kijów:

laga ‘pałka, długi kij’ (def. za StS oraz za SWO; SJPD, SJP PWN, SWO notują; SPA, PAC, WES, KO, KU nie notują). Znaczenie prymarne: ‘długa laska, kij’ (SJPD), motywacja

semantyczna: asocjacje wizualne – pałki oraz inne przedmioty, którymi SS-mani bili więźniów przypominały *lagi*; mechanizm przeniesienia znaczenia: konkretyzacja znaczenia:

Chodził stary pijany, z lagą... i bił nas (StS 31:14).

trzcinka ‘drewniany kij do bicia’ (def. za DBM; SJP PWN notuje w znaczeniu ‘łodyga tej rośliny używana dawniej jako narzędzie kary’; SJPD nie notuje w znaczeniu obozowym, lecz podaje cytat odnoszący się do użycia trzcinki jako narzędzia kary; SPA, SWO, PAC, WES, KO, KU nie notują). Znaczenie prymarne: ‘łodyga tej rośliny używana dawniej jako narzędzie kary’ (SJP PWN), motywacja semantyczna: asocjacje wizualne, podobieństwo w wyglądzie (kształcie) desygnatów; mechanizm przeniesienia znaczenia: konkretyzacja znaczenia:

[...] to trzcinka, z którą się nie rozstaje, a którą zaczyna bić (DBM 106).

Wyjątek wśród tych trzech nazw stanowi *termometr*, który zyskał swoje nowe, obozowe znaczenie na zasadzie metafory – pozostał w tej podgrupie ze względów semantycznych:

termometr ‘pałka służąca do bicia’ (def. za MG; SJPD, SJP PWN, WSJP notują w znaczeniu ‘przyrząd do mierzenia temperatury’; SPA, SWO, PAC, WES, KO, KU nie notują). Znaczenie prymarne: ‘przyrząd do mierzenia temperatury’ (SJPD), motywacja semantyczna: asocjacje wizualne, podobieństwo w kształcie desygnatów; mechanizm przeniesienia znaczenia: metafora:

Kapo zwykli byli stać w środku i rzucać pałki, które nazywaliśmy „termometrami” między nogi biegnących... (MG 38).

Kolejnym neosemantyzmem jest *szubienica*. Każde tak zwane *pole obozowe*, czyli określony obszar w obozie na Majdanku, posiadało w centralnym punkcie swoją szubienicę. Stanowiła ona ważny element każdego pola obozowego i tym samym niejako przypominała więźniom o karze, jaka może ich spotkać:

szubienica ‘konstrukcja, na której wieszano skazanych więźniów, bardzo często odbywało się to w formie widowiska, na które pozostali więźniowie zmuszeni byli patrzeć, co miało zniechęcić ich do nieposłuszeństwa wobec władz obozowych’ (def. za SJPD, SJP PWN; SJPD, SJP PWN notują; SWO, SPA, PAC, WES, KO, KU nie notują). Znaczenie prymarne: ‘rodzaj drewnianego rusztowania, złożonego z jednego lub dwóch pionowych słupów i poprzecznej belki, na której wieszają się skazańców’ (SJPD), motywacja semantyczna: podobieństwo w wyglądzie desygnatów; mechanizm przeniesienia znaczenia: konkretyzacja znaczenia:

SZUBIENICA była na każdym polu, na środku placu apelowego (AJ 18).

Neosemantyzmy obozowe stanowią istotną część zgromadzonego materiału językowego dotyczącego nazw narzędzi tortur oraz obiektów, przy użyciu których te tortury przeprowadzano. Jednostki te powstawały na zasadzie metafory (na przykład *basen*, *fortepian*) lub poprzez konkretyzację znaczenia (na przykład *laga*, *szubienica*).

Neologizmy frazeologiczne

W zgromadzonym materiale pojawiły się także nieliczne złożone jednostki leksykalne będące neologizmami frazeologicznymi, mające postać wyrażen. Pierwsze z prezentowanych wyrażen oznacza desygnat niezwykle charakterystyczny dla obozów koncentracyjnych i bezsprzecznie z nimi kojarzony:

komora gazowa ‘pomieszczenie, w którym zamykano więźniów, a następnie mordowano ich za pomocą gazu *Cyklon B*’ (def. za SWO oraz PAC; SJP PWN, SWO, PAC notują; SPA notuje w postaci *komory gazowe*; WSPSF, SJPD, WES, KU, KO nie notują):

Kobiety z obsługi obozowej pola kobiet, więźniarek, w mundurach SS, tak zwane „Aufserin”, bawiły dzieci przed łaźnią oczekując na wejście do komory gazowej... (WW 39).

Ten plot jest dla mnie osobiście ważny, [dlatego – uzup. JS] że przechodziłem tutaj 6 czy 7 selekcji do komory gazowej przeprowadzanych przez tych dwóch pseudolekarzy niemieckich. [...] Selekcja odbywała się w ten sposób, że o słup oparty był, pamiętam, widzę tą sylwetkę jeszcze dzisiaj, lekarz [...] on bez badania i bez oglądania nas ruchem ręki w prawo, w lewo – w prawo do komory gazowej, w lewo kopniaka, łopatę i do roboty. Ja dostawałem kopniaka i łopatę (AS 19:40).

Pod względem formalnym wyrażenie *komora gazowa* złożone jest z rzeczownika oraz przydawki przymiotnej. Kolejne prezentowane wyrażenie stanowi połączenie rzeczownika z przydawką dopełniaczową. W prezentowanym materiale językowym pojawił się już leksem *szubienica*, lecz – jak wcześniej wspomniano – każde pole obozowe posiadało własną szubienicę. Nierzadko, gdy mówiło się w obozie o jakiejś konkretnej, dodawano przydawkę dopełniaczową, informującą o lokalizacji tej szubienicy na terenie obozu:

szubienica III pola ‘szubienica znajdująca się na III polu więźniarskim’ (def. za AJ; SJPD, SJP PWN, SWO, SPA, PAC, WSPSF, WES, KO, KU nie notują):

[...] powieszono na szubienicy III pola 3-ch więźniów... (AJ 18).

Podsumowanie

W artykule przedstawiono 15 jednostek należących do słownictwa używanego w obozie koncentracyjnym na Majdanku, oznaczających różne narzędzia służące do eksterminacji ludności więzionej w tym lagrze. Większość z nich stanowią neosemantyzmy, czyli neologizmy znaczeniowe (9 jednostek). Część z nich powstała na zasadzie metafory (na przykład *fontanna*, *koza*, *termometr*), część zaś na zasadzie konkretyzacji znaczenia (na przykład *laga*, *trzcinka*, *szubienica*), ponieważ znaczenie tych leksemów było bardzo zbliżone do znaczenia znanego polszczyźnie ogólnej, a w realiach obozowych zostało ono skonkretyzowane. W materiale obecne są dwa zapożyczenia właściwe z języka niemieckiego: *bock* oraz *box* oznaczające blat, na którym wymierzano więźniom karę chłosty. W przypadku tych dwóch jednostek pierwsza z nich była przyswojona do polszczyzny

w niewielkim stopniu, druga zaś była wyraźnie przyswojona – leksem ten odmieniał się przez przypadki. Materiał zawiera także dwie jednostki będące neologizmami słowotwórczymi: *cyklon* – leksem powstały poprzez elipsę części nazwy, a także *gazkamerę* – leksem powstały poprzez adaptację morfologiczną. Obie te jednostki utworzone zostały na podstawach z języka niemieckiego. Prezentację zgromadzonego materiału zakończyły dwie jednostki stanowiące wyrażenia (neologizmy frazeologiczne): *komora gazowa* oraz *szubienica III pola*. Pierwsza z nich stanowi połączenie rzeczownika z przydawką przymiotną, natomiast druga połączenie rzeczownika z przydawką dopełniaczową.

Należy przypomnieć, że poprzez zaprezentowane w artykule leksemy wyrażała się rzeczywistość obozu na Majdanku. Dzięki tym jednostkom można się dowiedzieć, jakie kary wymierzano więźniom, ale także jakie narzędzia do tego służyły, jak wyglądały oraz gdzie na terenie obozu się znajdowały. Warto zwrócić uwagę, że aż cztery jednostki (*bock*, *box*, *fortepian*, *koza*) odnosiły się do tego samego desygnatu, czyli charakterystycznego blatu z podnóżkiem, na którym katowano więźnia. Może to świadczyć o tym, że kary wymierzone przy jego pomocy były częste, a sam desygnat miał na tyle ciekawą konstrukcję, że mógł przypominać kilka różnych przedmiotów znanych z wolności. Dość liczną reprezentację (trzy jednostki) stanowią także nazwy odnoszące się do pałek, kijów czy prętów, którymi bito więźniów lub które rzucano więźniom pod nogi, aby ci się przewracali: *laga*, *termometr*, *trzcinka*. Nie można także pominąć dwóch określeń odnoszących się do istotnego z perspektywy funkcjonowania całego obozu pomieszczenia, w którym zabijano więźniów gazem, czyli do *komory gazowej* oraz *gazowni*.

Bibliografia

- Grzegorzczkova R. (1984), *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa: PWN.
- Jadacka H. (2000), *Neosemantyżacja w perspektywie polisemii i homonimii (przyczynki leksykologiczno-leksykograficzne)*, „Prace Filologiczne”, t. XLVI, s. 217–221.
- Jadacka H. (2001), *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa: PWN.
- Karszniewicz-Mazur A. (1988), *Zapożyczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kranz T. (2007), *Zagłada Żydów w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.
- Mencel T. (red.) (1991), *Majdanek 1941–1944*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Murawska Z. (1991), *Warunki egzystencji więźniów*, [w:] T. Mencel (red.), *Majdanek 1941–1944*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, s. 129–170.
- Nagórko A. (1998), *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa: PWN.
- Nagórko A. (2010), *Podręczna gramatyka języka polskiego*, Warszawa: PWN.
- Pajdzińska A. (2006), *Studia frazeologiczne*, Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem.
- Sonczyk W. (1973), *Język polski w niemieckich obozach koncentracyjnych w czasie II wojny światowej*, „Językoznawca”, nr 26–27, s. 3–19.

Walczak B. (2010), *Swoistość zapożyczeń z języków blisko spokrewnionych (na przykładzie zapożyczeń czeskich i wschodniosłowiańskich w języku polskim)*, „Linguistica Copernicana”, nr 2(4), s. 189–199.

Wesołowska D. (1978), *Neosemantyzmy współczesnego języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Wesołowska D. (2002), *Język łagrów a język łagrów. Badania; założenia badawcze*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica”, nr 1, s. 409–419.

Wiśnioch M. (2018), *Przewodnik po obiektach historycznych: Miejsce Pamięci i Muzeum na Majdanku*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

Wykaz skrótów – słowniki

DEPL – Pańków M. (red.) (2001–2024), *Słownik DEPL.pl*, <https://www.depl.pl/index.php> [dostęp: 30.11.2024].

DWDS – *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache (Der deutsche Wortschatz von 1600 bis heute)*, <https://www.dwds.de/> [dostęp: 30.11.2024].

SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/> [dostęp: 30.11.2024].

SJPD – Doroszewski W. (red.) (1958–1969), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

SPA – *Minisłownik pojęć z historii Auschwitz*, <https://www.auschwitz.org/media/slownik-pojec/> [dostęp: 30.11.2024].

SWO – *Słowniczek wyrażen obozowych*, <http://www.majdanek.com.pl/slowniczek/slowniczek%20obozowy.html> [dostęp: 30.11.2024].

TR PWN – *Translatica PWN*, <https://translatica.pl/> [dostęp: 30.11.2024].

WSJP – Żmigrodzki P. (red.), *Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl/> [dostęp: 30.11.2024].

WSPSF – Fliciński P. (2012), *Współczesny słownik frazeologiczny*, Żychlin: IBIS.

Wykaz skrótów – opracowania naukowe

KO – Kość J. (1980), *Uwagi o języku więźniów obozu koncentracyjnego na Majdanku. [Bemerkungen zur Sprache der Häftlinge im Konzentrationslager Majdanek]*, „Poradnik Językowy”, nr 6, s. 288–295.

KU – Kuraszkiewicz W. (1947), *Język polski w obozie koncentracyjnym*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

PAC – Pacuła J. (2010), *Auschwitz – słowa i milczenie. Studium leksykalno-semantyczne*, Bielsko-Biała: Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej w Bielsku-Białej.

SN – Blumental N. (1947), *Słowa niewinne*, Kraków–Łódź–Warszawa: Centralna Żydowska Komisja Historyczna.

WES – Wesołowska D. (1996), *Słowa z piekiel rodem. Lagerszpracha. Totalitaryzm i język*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

Wykaz skrótów – wspomnienia obozowe

AG – Adolf Górski (1978), *Nagrania audio (sygn. VIII)*, sygn. VIII-13, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

AJ – Andrzej Janiszek (1964), *Pawiak-Majdanek 17.01.1943–22.07.1944*, [w:] *Zbiór pamiętników, relacji i ankiet byłych więźniów (Sygn. VII)*, sygn. VII M-56, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

AS – Andrzej Stanisławski, *Obóz koncentracyjny na Majdanku w relacji Andrzeja Stanisławskiego*, https://www.youtube.com/watch?v=7jn_iZC7IUy [dostęp: 20.12.2024].

CS – Czesław Skoraczyński (1984), *Żywe numery*, Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza w Krakowie.

DBM – Danuta Brzosko-Mędryk (1975), *Niebo bez ptaków*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.

HOs – Henryka Ostrowska (1991), *Zbiór nagrań audiowizualnych (Sygn. XXII)*, sygn. XXII-226, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

JB – Jan Buczek (1988), *Zbiór nagrań audiowizualnych (Sygn. XXII)*, sygn. XXII-14, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

JKu – Jan Kukielka, *Moje przeżycia w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Zbiór pamiętników, relacji i ankiet byłych więźniów (Sygn. VII)*, sygn. VII M-698, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

JZ – Jan Zakrzewski (1977), *A my żyjemy dalej...*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.

KC – Kamila Czuryškiewicz (2013), *Krwawa środa 3 listopada 1943 w pamięci świadków*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

KT – Krystyna Tarasiewicz (1988), *My z Majdanka – wspomnienia byłych więźniarek pod redakcją i w opracowaniu Krystyny Tarasiewicz*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.

MG – Marta Grudzińska (2011), *Majdanek: obóz w relacjach więźniów i świadków*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

MMG – Maria i Michał Gancarzowie (1987), *Zbiór nagrań audiowizualnych (Sygn. XXII)*, sygn. XXII-1, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

RS – Rudolf Sidorów (1995) *Zbiór nagrań audiowizualnych (Sygn. XXII)*, sygn. XXII-125, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

StS – Stanisława Sokół (1979), *Nagrania audio (Sygn. VIII)*, sygn. VIII-22, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

TC – Tadeusz Czajka (1987), *Zbiór nagrań audiowizualnych (Sygn. XXII)*, sygn. XXII-2, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.

WW – Wacław Wojda (1964), *Moje przeżycia w obozie na Majdanku*, [w:] *Zbiór pamiętników, relacji i ankiet byłych więźniów (Sygn. VII)*, sygn. VII M-90, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku.